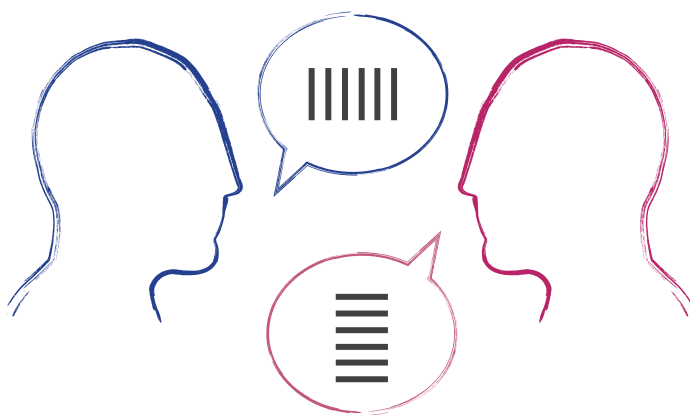

OD
AUTORA KNIH
BOD ZLOMU,
MIMO ŘADU
A MŽIK

Malcolm
Gladwell
Proč
si nerozumíme

*Co bychom měli vědět o lidech,
které neznáme*

DO K OŘÁN

Malcolm
Gladwell
PROČ SI
NEROZUMÍME

*Co bychom měli vědět o lidech,
které neznáme*

DOKOŘÁN

Malcolm Gladwell
**PROČ SI
NEROZUMÍME**

Co bychom měli vědět o lidech,
které neznáme

All rights throughout the world are reserved to Pushkin Enterprises, Inc.

Copyright © 2019 by Malcolm Gladwell

Translation © Pavel Pecháček, 2020

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této publikace nesmí být rozmnožována a rozšiřována jakýmkoli způsobem bez předchozího písemného svolení nakladatele.

Druhé vydání (první elektronické).

Z anglického originálu *Talking to Strangers*.

What We Should Know about the People

We Don't Know přeložil Pavel Pecháček.

Odpovědný redaktor Zdeněk Kárník.

Redakce Marie Černá.

Obálka, grafická úprava, sazba

a konverze do elektronické verze Michal Puhač.

Vydalo v roce 2021 nakladatelství Dokořán, s. r. o.,

Holečkova 9, Praha 5,

dokoran@dokoran.cz, www.dokoran.cz.

ISBN 978-80-7675-004-3 (pdf)

ISBN 978-80-7675-005-0 (epub)

ISBN 978-80-7675-006-7 (mobi)

(pdf – 1097. publikace, 351. elektronická;

epub – 1098. publikace, 352. elektronická;

mobi – 1099. publikace, 353. elektronická)

Grahamu Gladwellovi, 1934–2017

OBSAH

Poznámka autora	9
ÚVOD „Vystupte z auta!“	11
ČÁST I. ŠPIONI A DIPLOMATÉ: DVĚ ZÁHADY	21
Kapitola 1. Pomsta Fidela Castra	21
Kapitola 2. Poznávání Führera	30
ČÁST II. PŘEDNASTAVENÍ NA PRAVDU	49
Kapitola 3. Kubánská královna	49
Kapitola 4. Svatý blázen	78
Kapitola 5. Případová studie: chlapec ve sprchách	92
ČÁST III. TRANSPARENTNOST	121
Kapitola 6. Klamaví <i>Přátelé</i>	121
Kapitola 7. (Krátké) objasnění případu Amandy Knoxové	140
Kapitola 8. Případová studie: Studentský večírek	156
ČÁST IV. PONAUCENÍ	193
Kapitola 9. Co se stane, když je cizí člověk terorista?	193
ČÁST V. SPŘAŽENÍ	215
Kapitola 10. Sylvia Plathová	215
Kapitola 11. Experimenty v Kansas City	241
Kapitola 12. Sandra Blandová	253
Poděkování	281
Zdroje ilustrací	282
POZNÁMKY	283
REJSTRÍK	321

Poznámka autora

Když mě před mnoha lety do New Yorku přijeli navštívit rodiče, rozhodl jsem se je ubytovat v hotelu Mercer. Byla to ode mě tak trochu lumpárna. Mercer je stylový a exkluzivní podnik, kde se ubytovávají slavní a úžasní lidé. Moje rodiče, a zejména otce, takové věci nijak nezajímal. Otec se nedíval na televizi, nechodil do kina, neposlouchal ani populární hudbu. Magazín *People* by považoval za antropologický časopis. Jeho odborné znalosti se týkaly specifických oblastí: matematiky, zahradničení a Bible.

Vyzvedl jsem rodiče, abychom si vyrazili na večeři, a zeptal se otce, jaký měl den. „Nádhera!“ odvětil. Odpoledne prý strávil konverzací s nějakým mužem v hotelové hale. Pro tátu něco naprosto typického. Rád mluvil s cizími lidmi.

„O čem jste se bavili?“ zeptal jsem se.

„O zahradničení!“ řekl otec.

„Jak se ten muž jmenoval?“

„Nemám tušení. Ale pořád za ním chodili lidé, aby si ho vyfotili a nechávali si od něho podepisovat malé kousky papíru.“

Pokud tohle čte nějaká hollywoodská hvězda, která si vzpomíná, že v hale hotelu Mercer před mnoha lety mluvila s vousatým Angličanem, budu rád, když mě kontaktuje.

Všichni ostatní nechtě si z toho vezmou ponaučení. Někdy si spolu mohou skvěle popovídat dva cizí lidé, a přesto zůstat cizinci.

ÚVOD

„Vystupte z auta!“

1.

V červenci 2015 jela mladá Afroameričanka Sandra Blandová z rodného Chicaga do malého městečka asi hodinu západně od Houstonu v Texasu. Mířila na pohovor na Univerzitě Prairie View A&M, kde před několika lety promovala. Byla vysoká, půvabná a stejně okouzující byla i její osobnost. Patřila do studentského spolku Sigma Gama Ró a hrála v pochodové kapele. Jako dobrovolnice spolupracovala se seniorským spolkem. Pod přezdívkou „Sandy Speaks“ pravidelně zveřejňovala na YouTube krátká inspirativní videa, která často začínala slovy: „Dobré ráno, moji nádherní králové a královny.“

Dnes se modlím a děkuji Bohu. Rozhodně mu neděkuji jen proto, že mám dnes narozeniny, ale děkuji mu za to, jak jsem vyrůstala, za nejrůznější věci, které v mém životě za ta léta udělal. Prostě se ohlízím na těch osmadvacet let, jež jsem na světě, a na všechno, co mi ukázal. Přestože jsem dělala chyby, hrozně chyby, pořád mě miluje, a chci vám, moji králové a královny, kteří jste tam venku, říct, že stále miluje i vás.¹

Blandová místo na Prairie View dostala. Byla nadšená. Plánovala, že si tam také udělá magisterský titul z politologie. Odpoledne 10. července si z univerzity vyrazila do obchodu s potravinami, a když zabočila doprava na hlavní silnici vedoucí kolem kampusu Prairie View, zastavil ji policista. Jmenoval se Brian Encinia: běloch, krátké tmavé vlasy, třicet let. Choval se zdvořile – alespoň zpočátku. Sdělil jí, že když přejížděla z pruhu do pruhu, nedala znamení o změně směru jízdy. Kladl jí

otázky. Blandová na ně odpovídala. Potom si zapálila cigaretu a Encinia ji požádal, aby ji uhasila.

Následující komunikaci zaznamenala videokamera na policistově palubní desce. V té či oné podobě má na YouTube několik milionů zhlédnutí.²

Blandová: Jsem ve svém autě. Proč bych tu cigaretu měla uhasit?

Encinia: Dobře, můžete si vystoupit.

Blandová: Nemusím vystoupit ze svého auta.

Encinia: Vystupte z auta.

Blandová: Proč bych...

Encinia: Vystupte z auta!

Blandová: Ne, na to nemáte právo. Nemáte právo to udělat.

Encinia: Vystupte z auta.

Blandová: Na to nemáte právo. Nemáte právo tohle dělat.

Encinia: Mám na to právo, nyní si vystupte, nebo vás vytáhnu.

Blandová: Odmítám s vámi mluvit, kromě toho, že se identifikuju. [nezřetelně] Chcete mě vytáhnout kvůli tomu, že jsem nepoužila směrové světlo?

Encinia: Vystupte si, nebo vás vytáhnu. Vyzývám vás jménem zákona. Okamžitě vystupte, nebo vás vytáhnu.

Blandová: A já zavolám svému právníkovi.³

Blandová a Encinia v tom pokračují nepříjemně dlouho. Emoce nabírají na intenzitě.

Encinia: Já vás odtamtud vyrvu. [*Natahuje se do auta.*]

Blandová: Dobře, takže vy mě vytáhnete z mého auta? OK, dobře.

Encinia: [*volá posily*] 2547.

Blandová: Tak do toho.

Encinia: Jo, taky že to udělám. [*Popadne Blandovou.*]

Blandová: Nedotýkejte se mě!

Encinia: Vystupte z auta!

Blandová: Nedotýkejte se mě. Nedotýkejte se mě! Nejsem zatčena, nemáte právo tahat mě z auta.

Encinia: Jste zatčena!

Blandová: Jsem zatčena? Za co? Za co? Za co?

Encinia: [*do vysílačky*] 2547 silnice FM 1098. [*nezřetelné*] Pošlete sem další jednotku. [*K Blandové*] Vystupte z auta! Okamžitě vystupte z auta!

Blandová: Proč bych měla být zatčena? Chcete mi dát pokutu za to, že jsem nepoužila...

Encinia: Řekl jsem, ať vystoupíte z auta!

Blandová: Proč bych měla být zatčena? Právě jste otevřel –

Encinia: Dal jsem vám zákonnou výzvu. Vyvleču vás ven.

Blandová: Takže mi vyhrožujete vyvlečením z mého vlastního auta?

Encinia: Vystupte z auta!

Blandová: A potom mě [*nezřetelné*]?

Encinia: Naperu to do vás! Vystupte! Hned! [*Vytahuje paralyzér a namíří na Blandovou.*]

Blandová: Hej. Hej. [*Blandová opouští auto.*]

Encinia: Vystupte. Hned. Vystupte z auta!

Blandová: Za to, že jsem nepoužila blinkr? To všechno děláte, protože jsem nepoužila blinkr?

Blandová byla zatčena a vzata do vazby. O tři dny později spáchala v cele sebevraždu.⁴

2.

Případ Sandry Blandové se odehrál během podivného mezidobí amerického veřejného života. To začalo koncem léta 2014, kdy ve

Fergusonu v Missouri zastřelil policista osmnáctiletého černocha Michaela Browna, který údajně ukradl krabičku cigaret z prodejny se smíšeným zbožím.⁵ V následujících letech probíhal jeden ostře sledovaný případ policejního násilí vůči černochům za druhým. Po celé zemi propukaly protesty a nepokoje. Zrodilo se hnutí za občanská práva Black Lives Matter. Na nějakou dobu se téma stalo mezi Američany předmětem živých debat. Možná si ještě vybavíte jméno někoho z těch, kdo se objevili ve zprávách. V Baltimoru byl kvůli nošení kapesního nože zatčen mladý černochoch Freddie Gray, který upadl do kómatu v zadní části policejní dodávky. Nedaleko Minneapolisu policista zastavil auto, jež řídil mladý černochoch Philando Castile, a mladíka, který mu podával doklad o pojištění, z nevysvětlitelných důvodů sedmkrát střílil. V New Yorku oslovila skupina policistů černochocha jménem Eric Garner kvůli podezření, že nelegálně prodával cigarety, a při následné potyčce ho zardousila. V severokarolinském North Charlestonu byl kvůli nefungujícímu koncovému světlu zastaven černochoch Walter Scott, který vyběhl z auta, načež ho zezadu zastřelil bělošský policista. Scott byl zabit 4. dubna 2015.⁶ Sandra Blandová mu věnovala jednu epizodu „Sandy Speaks“.

Dobré ráno, mí nádherní králové a královny. Nejsem rasistka. Vyrosla jsem ve Villa Parku v Illinois. Byla jsem jediná černoška ve skupině bílých roztleskávaček... Černoši, v tomto světě nikdy nebudete úspěšní, dokud se nenaučíte, jak vycházet s bělochy. Chtěla bych, aby běloši tam venku opravdu pochopili, že my černoši děláme všechno, co je v našich silách... a nemůžeme se nenaštvat, když jsme svědky situací, kdy je zjevné, že na životě černochocha nezáleží. Pro ty z vás, kteří se ptáte, proč utíkal, zatraceně, ve zprávách z poslední doby jsme viděli, že můžete stát, můžete se policajtům vzdát, a oni vás přesto zastřelí.⁷

O tři měsíce později zemřela i ona.

Kniha *Proč si nerozumíme* je pokusem pochopit, co se tehdy u krajnice silnice na texaském venkově opravdu stalo.

Proč psát knihu o nevydařené dopravní kontrole? Poněvadž diskuse, kterou uvedená série případů zažehla, byla hluboce neuspokojivá. Jedna strana debatovala o rasismu – na případ se dívala z výšky několika kilometrů. Druhá lupou zkoumala každyčkový detail každého případu. Jaký byl ten policista? Co přesně udělal? Jedna strana viděla les, ale žádný strom. Druhá pro stromy neviděla les.

Obě strany měly svým způsobem pravdu. Předsudky a nekompetentnost hrají při vysvětlování sociální dysfunkce ve Spojených státech důležitou roli. Jenže co si s těmito diagnózami počít kromě zcela upřímného slibu, že se pokusíte do budoucna zlepšit? Existují špatní policisté. Existují policisté s předsudky. Konzervativci dávají přednost prvnímu vysvětlení, liberálové druhému. Ve výsledku se obě strany navzájem vykrátí. Policisté v Americe dál zabíjejí lidi, ale tato úmrtí už ve zprávách nerezonují. Mám podezření, že jste se nejspíš museli na chvíli zamyslet, než jste si vzpomněli, kdo Sandra Blandová byla. Po nějaké době tato kontroverzní témata obvykle odložíme stranou a přesuneme se k něčemu jinému.

Já se k něčemu jinému přesouvat nechci.

3.

V 16. století se evropské národy a státy zapojily do bezmála sedmdesáti válek. Dánové bojovali se Švédy, Poláci s Řádem německých rytířů, Osmané s Benátčany, Španělé s Francouzi... a tak dále. Pokud v tomto nekonečném konfliktu existoval jednotící prvek, pak že bitvy spolu v naprosté většině případů sváděli sousedi. Bojovali jste s člověkem, který žil hned za hranicemi a který tam byl odjakživa. Nebo jste bojovali s někým uvnitř vlastních hranic: v Osmanské občanské válce započaté roku

1509 spolu válčili dva bratři. Většinu historie lidstva se různá setkání – nepřátelská či nikoli – jen výjimečně odehrávala mezi cizími lidmi. Lidé, jež jste potkali a s nimiž jste válčili, často věřili ve stejného Boha jako vy, stavěli stejné budovy, jejich města měla totéž uspořádání jako ta vaše a ve válkách bojovali stejnými zbraněmi podle týchž pravidel.

Nejkrvavější konflikt 16. století ale do tohoto vzorce nezapadal. Když se španělský conquistador Hernán Cortés setkal s aztéckým vládcem Moctezumou II., ani jedna strana o té druhé nic nevěděla.⁸

Cortés se v Mexiku vylodil v únoru 1519, pomalu postupoval do vnitrozemí a blížil se k hlavnímu městu Aztéků Tenochtitlánu. Když tam on a jeho armáda dorazili, pocítovali úctu. Tenochtitlán skýtal mimořádnou podívanou – byl daleko větší a impozantnější než jakékoli město, které Cortés a jeho muži viděli doma ve Španělsku. Nacházel se na ostrově, s pevninou ho pojily mosty a protínaly jej kanály. Měl majestátní bulváry, propracované akvadukty, prosperující tržiště, chrámy se zářivě bílým štukem, veřejné zahrady, a dokonce i zoo. Byl perfektně uklizený, což na někoho, kdo vyrostl ve špíně středověkých evropských měst, muselo působit skoro až zázračně.

„Když jsme uviděli tolik měst a vesnic postavených ve vodě a další velká města na suché zemi, ohromilo nás to a připadalo nám to jako kouzlo,“ vzpomínal jeden z Cortésových důstojníků Bernal Díaz del Castillo.⁹ „Někteří z našich vojáků se ptali, jestli se nám to celé jen nezdálo? ... Nevím, jak to popsát, jelikož jsme tam viděli věci, o jakých jsme nikdy dřív neslyšeli, ani je neviděli, a dokonce o nich ani nesnili.“

U bran Tenochtitlánu byli Španělé přivítáni shromážděním aztéckých náčelníků a následně uvedeni k Moctezumovi. Jednalo se o postavu až fantaskní majestátnosti, přinesenou na nosítkách vyšívaných zlatem a stříbrem a ozdobených květy a drahými kameny. Jeden z jeho dvořanů vystoupil před procesí a zametl zem. Cortés sesedl z koně. Moctezumova nosítka byla postavena na zem. Cortés se jako správný Španěl pokusil vládce Aztéků obejmout – zadrželi jej však Moctezumovi sloužící.

Moctezumu nikdo *neobjímá*. Místo toho se oba muži navzájem uklonili.

„Jsi-liž on? Jsi Moctezuma?“

Moctezuma odpověděl: „Ano, jsem on.“¹⁰

Žádný Evropan do Mexika ještě nikdy nevkročil. Žádný Azték nikdy nepotkal Evropana. Cortés o Aztécích nevěděl nic, vyjma toho, že pociťoval bázeň před jejich bohatstvím a mimořádným městem, jež postavili. Moctezuma nevěděl nic o Cortésovi, vyjma toho, že s ohromnou troufalostí vstoupil do aztéckého království, ozbrojený podivnými zbraněmi a velkými, záhadnými zvířaty – koňmi – které Aztékové nikdy předtím neviděli.

Není divu, že setkání Cortése a Moctezumy historiky celá staletí fascinovalo. V době před 500 lety, kdy začali badatelé cestovat napříč oceány a podnikat smělé výpravy do dříve neznámých oblastí, se zrodil zcela nový druh setkávání. Cortés a Moctezuma spolu chtěli hovořit, přestože se navzájem neznali. Když se Cortés Moctezumy zeptal „Jsi-liž on?“, neřekl ta slova přímo on. Cortés uměl pouze španělsky. Přivedl s sebou dva překladatele. Jedním byla indiánka jménem Malinche, kterou Španělé zajali o několik měsíců dříve. Zнала jazyk Aztéků nahuatl a mayštinu, jazyk mexické oblasti, kde Cortés svou cestu započal. Cortése doprovázel ještě španělský kněz Gerónimo del Aguilar, jenž ztroskotal na Yucatanu a naučil se mayštinu, zatímco tam pobýval. Cortés tedy mluvil k Aguilarovi. Aguilar to přeložil do mayštiny pro Malinche. A Malinche mayštinu přeložila do nahuatlu pro Moctezumu. A když Moctezuma odpověděl „Ano, jsem,“ proběhl překladatelský řetězec zase opačným směrem. Snadná konverzace z očí do očí, na kterou byl každý celý život zvyklý, se najednou zoufale zkomplikovala.*

* Představu, že Moctezuma považoval Cortése za boha, jednoznačně vyvrátila historička Camilla Townsendová i další badatelé.¹¹ Townsendová prohlašuje, že šlo patrně o nedorozumění, jež vyplynulo z faktu, že Nahuové označovali Cortése a jeho muže slovem *teotl*, což Španělé překládali jako bůh. Townsendová však tvrdí, že to slovo používali pouze proto, že „Španěle nějak nazývat museli a nebylo vůbec jasné, co by tím slovem mělo být... ve světě Nahuů se osoba do té doby vždy označovala podle konkrétní vesnice či městského státu, nebo konkrétněji podle toho, jakou plnila společenskou roli (vý-

Cortés byl doveden do jednoho z Moctezumových paláců – Aguilar jej později popsal jako místo, kde byl „nespočet pokojů, předsíní, oslnivých chodeb, matrací s velkými pokrývkami, polštářů z kůže a lýkových vláken, kvalitních peřin a úžasně bílých kožešinových rouch“.¹² Po večeři se Moctezuma ke Cortésovi a jeho mužům znovu připojil a pronesl řeč. Okamžitě zavládl zmatek. Španělé proslov pochopili tak, že Moctezuma jím činí podivuhodné přiznání: pokládá Cortése za boha, naplnění dávného proroctví, podle nějž se jednoho dne z východu vrátí vyhnaný bůh. A proto se Moctezuma před Cortésem sklání. Snadno si představíme Cortésovu reakci: velkolepé město bylo teď fakticky jeho.

Měl však Moctezuma na mysli právě toto? Nahuatl, jazyk Aztéků, obsahoval zdvořilostní slovesný způsob. Příslušníci královské vrstvy používali při mluvě kód založený na kulturní tradici, jež přikazovala, aby mocní dávali svůj status najevo propracovanou falešnou pokorou. Historik Matthew Restall podotýká, že výraz, který v nahuatlu znamená *vznešený*, je téměř totožný se slovem pro *dítě*. Když o sobě vládce jako Moctezuma mluvil jako o malém a slabém, ve skutečnosti nenápadně upozorňoval na fakt, že je obdivovaný a mocný.

„Je zřejmé, že adekvátní překlad takového jazyka je nemožný,“ píše Restall:

Mluvíci byl často nucen prohlásit opak toho, co měl doopravdy na mysli. Skutečný význam byl mnohdy vtištěný v používání zdvořilostního jazyka. Odebrání těchto nuancí při překladu a zkomolení vzniklé využitím vícera tlumočnicků nemělo za následek jen nízkou pravděpodobnost, že bude Moctezumova řeč pochopena, ale bylo také dost dobře možné, že se její význam zcela překrutí. V tomto případě Moctezumova řeč neznamenala jeho kapitulaci, nýbrž přijetí kapitulace Španělů.

běrcí daní, princ, sluha). Nově příchozí nikam nezapadali.“

Ze středoškolských hodin dějepisu si pravděpodobně pamatujete, jak setkání Moctezumy s Cortésem dopadlo. Moctezuma byl Cortésem vzat jako rukojmí a nakonec zavražděn. Obě strany spolu vstoupily do války. Zemřelo nejméně dvacet milionů Aztéků, ať už přímo rukou Španělů, nebo nepřímo v důsledku zavlečených chorob. Tenochtitlán byl zničen. Cortésův vpád do Mexika zvěstoval éru katastrofické koloniální expanze. Byl to také počátek nového a výrazně moderního vzorce společenského interagování. Dnes jsme neustále v kontaktu s lidmi, jejichž předpoklady, stanoviska a zázemí se liší od těch našich. Současný svět se příliš nepadobá světu dvou bratrů, kteří se znesvářili kvůli vládě nad Osmanskou říší. Je to svět Moctezumy a Cortése, kteří se snaží si navzájem porozumět přes řadu překladatelů. Kniha *Proč si nerozumíme* se zabývá tím, proč nám toto překládání tak nejde.¹³

Každá z následujících kapitol se zabývá různými aspekty mluvení s cizími lidmi. O mnoha případech jste slyšeli – jsou převzaté ze zpráv. Na Stanfordově univerzitě v severní Kalifornii se například student prvního ročníku Brock Turner setkal na večírku s jednou ženou a večer zakončil v policejní vazbě. Jerry Sandusky, bývalý asistent trenéra školního fotbalového týmu na Pensylvánské státní univerzitě, byl soudem shledán vinným z pedofilie a rektor školy včetně dvou jeho hlavních asistentů spoluvinným. Dočtete se o špionce, která se celé roky pohybovala na nejvyšších místech Pentagonu, o muži, jenž zapříčinil pád Bernieho Madoffa (správce investičních fondů), o chybném odsouzení americké výměnné studentky Amandy Knoxové a o sebevraždě básnířky Sylvie Plathové.

Ve všech těchto případech byly zainteresované strany odkázány na soubor strategií, jak překládat slova a úmysly někoho jiného. A v každém z nich se něco zásadně pokazilo. V naší knize se pokusíme těmto strategiím porozumět – analyzovat je, posoudit je, odhalit, kde se vzaly, a zjistit, jak je napravit. V závěru knihy se vrátíme k Sandře Blandové, jelikož na tomto setkání na okraji silnice je něco, co by nás mělo

znepokojovat. Zamyslete se nad tím, jak *nelítostné* bylo. Sandra Blandová nebyla někdo, koho by Brian Encinia znal ze sousedství. To by bylo snadné: *Sandy! Jak se máš? Příště buď trochu opatrnější.* Místo toho tu máme Blandovou z Chicaga a Enciniu z Texasu, jednoho muže a jednu ženu, jeden je bílý, druhá černá, jeden je policista, druhá civilistka, jeden ozbrojený a druhá neozbrojená. Jeden byl pro druhého cizím člověkem. Kdybychom byli jako společnost ohleduplnější – kdybychom byli ochotní zpytovat svědomí ohledně toho, jak přistupujeme k cizím lidem a jak jim rozumíme – neskončila by Blandová mrtvá v texaské vězeňské cele.

Pro začátek mám však dvě otázky – dvě záhady ohledně cizích lidí – pramenící z příběhu, který před mnoha lety vyprávěl muž jménem Florentino Aspillaga v německé výslechové místnosti.

ČÁST I.

ŠPIONI A DIPLOMATÉ: DVĚ ZÁHADY

KAPITOLA 1.

Pomsta Fidela Castra

1.

Posledním služebním přidělením Florentina Aspillagy byla Bratislava v tehdejší Československu. Bylo to v roce 1987, dva roky před pádem železné opony. Aspillaga vedl poradenskou firmu jménem Cuba Técnica, o níž se předpokládalo, že má co do činění s obchodem. Neměla. Obchod byl jen zástěrka. Aspillaga byl vysoce postaveným důstojníkem kubánské Ústřední zpravodajské služby.

V roce 1985 byl Aspillaga oceněn jako zpravodajský důstojník kubánských výzvědných služeb. Obdržel pochvalný dopis psaný rukou samotného Fidela Castra. Své zemi sloužil s vyznamenáním v Moskvě, Angole a Nikaragui. Byl hvězda. Z Bratislavy řídil kubánskou síť agentů v celém regionu.

V určitý moment se však během jeho stabilního vzestupu v kubánské rozvědce dostavilo rozčarování. Když sledoval Castra, jak pronáší řeč v Angole a oslavuje tamní komunistickou revoluci, arogance a narcisismus kubánského vůdce ho šokovaly. V době převelení do Bratislavy Aspillagovy pochybnosti zesílily.

Plánoval, že 6. července 1987 zběhne. Byl to důmyslný vtíp pro zasvěcence. Na 6. července připadalo výročí založení kubánského Ministerstva vnitra – všemocného úřadu, který řídil státní zpravodajské služby. Pokud člověk pracoval pro Ústřední zpravodajskou službu, zpravidla 6. července slavil. Konaly se proslovy, recepce či slavnosti na počest kubánského špionážního aparátu. Aspillaga chtěl, aby jeho zrada *ranila*.

V parku v centru Bratislavy se setkal se svou přítelkyní Martou. Byla sobota odpoledne. Marta byla také Kubánka a spolu s tisíci krajany pracovala jako zahraniční dělnice v československé továrně. Jako všichni Kubánci v jejím postavení měla i ona cestovní pas uložený na kubánském velvyslanectví v Praze. Aspillaga ji musel přes hranice propašovat. Vlastnil služební mazdu. Z kufru vyndal rezervní pneumatiku, do podlahy vyvrtal větrací otvor a řekl přítelkyni, aby si vlezla dovnitř.

Východní část Evropy byla tehdy stále oddělena od zbytku kontinentu. Možnosti cestovat z Východu na Západ byly velmi omezené. Bratislava se však nachází kousek autem od Vídně a Aspillaga cestu už dříve absolvoval. Měl diplomatický pas a na hranicích ho dobře znali. Stráže na něj jen mávly a nechaly ho projet.

Ve Vídni Marta a Aspillaga z mazdy vystoupili, zastavili si taxi a dorazili k ambasádě Spojených států. Byla sobota večer. Všichni výše postavení zaměstnanci byli doma. Aspillaga však na sebe pozornost stráží upoutal snadno: „Jsem řídicí důstojník kubánské výzvědné služby. Jsem *comandante* rozvědky.“¹

Ve špionážní branži je Aspillagův příchod na vídeňskou ambasádu známý jako „walk-in“, tedy něco jako nečekaná návštěva: výraz se používá, když se představitel zpravodajské služby jednoho státu neočekávaně objeví u dveří rozvědky státu jiného. Florentino „Tiny“ Aspillaga byl jedním z nejvýznamnějších „walk-in“ agentů studené války. To, co věděl o Kubě – a jejím blízkém spojenci, Sovětském svazu – bylo natolik citlivé, že bývalí zaměstnavatelé z kubánské zpravodajské služby jej

po jeho zběhnutí vystopovali a dvakrát se ho pokusili zabít. Dvakrát jim vyklouzl. Od té doby byl Aspillaga spatřen pouze jednou. Postaral se o to Brian Latell, jenž po mnoho let vedl latinskoamerickou sekci CIA.

Latell dostal tip od tajného agenta, který působil jako Aspillagův prostředník. Latell se s prostředníkem sešel v restauraci Coral Gables na okraji Miami. Zde dostal pokyny k setkání na jiném místě, blíž tomu, kde pod novou identitou žil Aspillaga. Latell si pronajal apartmá v hotelu, neznámo kde, a čekal, až Tiny dorazí.

„Je mladší než já. Mně je sedmdesát pět. On dnes bude pokročilý šedesátník,“ pronesl Latell, když na schůzku vzpomínal. „Měl však velké zdravotní problémy. Řekl bych, že být zběh a žít pod novou identitou je tvrdé.“

Přestože Aspillagův zdravotní stav nebyl dobrý, bylo podle Latella zjevné, jaký ten člověk musel být v mladším věku: charismatický, štíhlý, s aurou pompéznosti, chutí riskovat a činit velkolepá, citově zbarvená gesta. Když Aspillaga do hotelového apartmá dorazil, nesl s sebou krabici. Položil ji na stůl a obrátil se k Latellovi.

„Tohle jsou paměti, které jsem sepsal brzy poté, co jsem zběhl,“ řekl. „Chci, aby byly u vás.“

V krabici, na stránkách s Aspillagovými vzpomínkami, byl příběh, který nedával žádný smysl.

2.

Poté co se dramaticky zjevil před americkou ambasádou ve Vídni, byl Aspillaga dopraven na základnu armády Spojených států v Německu, kde ho vyslechli. Tehdy americká rozvědka na Kubě operovala v Havaně mimo takzvanou zájmovou sekci Spojených států, pod švýcarskou vlajkou. (Podobně působila kubánská delegace ve Spojených státech.) Než výslech začal, vynesl Aspillaga požadavek: chtěl se osobně setkat

s jedním z bývalých velitelů havanské sekce CIA, který byl kubánské rozvědce znám jako „el Alpinista“ neboli Horolezec.²

Horolezec sloužil úřadu po celém světě. Dokumenty získané po pádu Berlínské zdi od KGB a východoněmecké tajné policie odhalily, že obě organizace své agenty o Horolezci učily. Jeho špionážní praktiky byly bezchybné. Příslušníci sovětské výzvědné služby se ho kdysi pokusili zlanářit: doslova před něj postavili pytle s penězi. Mávl rukou a vysmál se jim. Horolezec byl nepodplatitelný. Mluvil španělsky jako Kubánc. Byl Aspillagovým vzorem. Aspillaga se s ním chtěl setkat tváří v tvář.

„Byl jsem pracovně v jiné zemi, když mi přišla zpráva, abych pospíchal do Frankfurtu,“ vzpomíná Horolezec. (Ačkoli už od CIA dávno odešel, stále preferuje, aby se mu říkalo přezdívkou.) „Ve Frankfurtu jsme měli ústředí pro práci s přeběhlíky. Řekli mi, že na ambasádu ve Vídni přišel nějaký muž. Přijel autem z Československa a v kufru přivezl svou přítelkyni. Zběhl, a trval na tom, že se mnou musí mluvit. Přišlo mi to trochu praštěné.“

El Alpinista šel rovnou do výslechového centra. „V obývacím pokoji tam seděli čtyři řídicí důstojníci,“ vzpomíná. „Řekli mi, že Aspillaga je vzadu v ložnici a miluje se s přítelkyní, což se ostatně dělo nepřetržitě od chvíle, kdy dorazili do bezpečného úkrytu. Potom jsem šel dovnitř a promluvil si s ním. Byl vyzáblý a špatně oblečený, jak tehdy Východoevropané a Kubánci bývali. Trochu zanedbaný. Okamžitě ale bylo vidět, že je to velice inteligentní člověk.“

Když Horolezec vstoupil, neřekl Aspillagovi, kdo je. Chtěl být opatrný: Aspillaga byl velkou neznámou. Trvalo jen pár minut, než Aspillaga uhodl, jak se věci mají. Po počátečním šoku přišel smích. Oba muži se po kubánsku objali.

„Několik minut jsme si povídali a pak jsme přešli k podrobnostem. Kdykoli tyhle ty chlapíky vyslýcháte, potřebujete někoho, kdo potvrdí jejich dobré úmysly,“ prohlásil Horolezec. „Tak jsem se ho jednoduše zeptal, co mi může říct o činnosti [kubánské výzvědné služby].“

Tehdy Aspillaga vyjevil šokující novinu, která ho zpoza železné opony k branám vídeňské ambasády přivedla. CIA měla na Kubě síť špiónů: svědomitá hlášení, jež svým řídicím důstojníkům podávali, pomáhala Američanům poznat nepřítelé. Aspillaga jednoho z nich jmenoval a řekl: „Je to dvojitý agent. Pracuje pro nás.“ V místnosti zavládl úžas. Neměli o tom ani tušení. Jenže Aspillaga pokračoval. Jmenoval dalšího špióna. „I to je dvojitý agent.“ Pak dalšího a dalšího. Znal jména, podrobnosti, přesné informace. *Ten chlapík, kterého jste zverbovali na lodi v Antverpách. Ten malý tlustý chlapík s knírem? Tak to je dvojitý agent. Ten další chlap, ten jak pokulhává a pracuje pro ministerstvo obrany? Dvojitý agent.* V podobném duchu mluvil dál, dokud neuvedl desítky jmen – prakticky celý americký seznam tajných agentů na Kubě.³ Všichni pracovali pro Havanu a CIA podsouvali informace, které přichystali samotní Kubánci.

„Seděl jsem tam a dělal si poznámky,“ řekl Horolezec. „Snažil jsem se nedat najevo žádné emoce. Tak nás to učili. Ale srdce mi bilo jako splašené.“

Aspillaga mluvil o Horolezcových lidech, špiónech, s nimiž Horolezec pracoval, když ho jako mladého a ambiciózního zpravodajského důstojníka odveleli na Kubu. Během prvního pobytu na Havaně nutil své zdroje tvrdě dít a dolovat z nich informace. „Pokud máte v prezidentské kanceláři nějakého státu nasazeného agenta, ale nemůžete s ním mluvit, není vám k ničemu,“ prohlásil Horolezec. „Zastával jsem zásadu, že je lepší komunikovat a něco získat, než čekat šest měsíců nebo rok, dokud se agent nepřesune někam jinam.“ Teď se ovšem ukázalo, že to celé byla bouda. „Musím přiznat, že jsem Kubu strašně nenáviděl a dělalo mi velké potěšení tahat místní za nos,“ řekl sklesle. „Ukázalo se však, že jsem to nebyl já, kdo někoho tahal za nos. Byl to pro mě docela šok.“

Horolezec nastoupil do vojenského letadla a s Aspillagou odletěli rovnou na Andrewsovu leteckou základnu nedaleko Washingtonu, D.C., kde se setkali s vedením latinskoamerické divize. Vzpomíná si, že „kubánská sekce zareagovala naprostým šokem a zděšením. Zkrátka nemohli uvěřit, že si tolik let vedli tak mizerně. Bylo to zarážející.“

A bylo ještě hůř. Když se Fidel Castro doslechl, že Aspillaga agenty CIA o jejich potupení informoval, rozhodl se do ran přisypat sůl. Nejprve shromáždil celou plejádu imaginárních agentů CIA a předvedl je během vítězné jízdy po celé Kubě. Potom do kubánské televize vypustil podivuhodný jedenáctidílný dokument nazvaný *La Guerra de la CIA contra Cuba – Válka CIA proti Kubě*. Ukázalo se, že kubánská výzvědná služba natáčela a zaznamenávala *všechno*, co CIA v její zemi posledních deset let dělala – jako kdyby Kubánci natáčeli reality show, něco jako *Kdo přežije: Havanské vydání*. Video mělo překvapivě dobrou kvalitu. Nechyběly záběry zblízka a záběry jako z filmu. Zvuk byl dokonale čistý: Kubánci museli mít o každém místě setkání informace a poslat techniky, aby tam nainstalovali zvuková zařízení.

Na obrazovce byli jmenovaní důstojníci CIA, o nichž se předpokládalo, že jsou v perfektním utajení. Video zachycovalo každý špičkový přístroj CIA: radiové vysílače schované v piknikových koších a kufřících. Bylo tu podrobně popsáno, na jakých lavičkách v parku důstojníci CIA seděli, když mluvili se svými zdroji, a jak CIA dávala kontaktům tajné signály pomocí různobarevných triček.⁴ Jeden dlouhý záběr zobrazoval důstojníka CIA, jak cpe hotovost a pokyny do velkého plastového „kamene“, další důstojníka CIA, který do rozbitého auta na vrakovišti v Pinar del Rio ukrýval tajné dokumenty pro agenty, a třetí důstojníka hledajícího ve vysoké trávě u silnice balíček, zatímco jeho žena netrpělivě čeká v autě.⁵ Drobnou roli si v dokumentu zahrál i Horolezec. Jeho nástupce však dopadl mnohem hůř. „Když ten televizní seriál vysílali,“ řekl Horolezec, „vypadalo to, jako by pro ně pracoval někdo, kdo má na rameni neustále posazenou kameru, kamkoli se vrátne.“

Když se o dokumentu doslechl šéf ústředí FBI v Miami, zavolał jednomu představiteli kubánské strany a požádal o kopii. Okamžitě bylo odesláno několik videokazet, ohleduplně nadabovaných do angličtiny. Nejrafinovanější výzvědná služba na světě byla pro smích.

3.

Právě to na příběhu Florentina Aspillagy nedávalo smysl. Jedna věc by byla, kdyby Kuba oklamala skupinu důchodců, jako to dělají podomní prodejci a jiní šmejdi. Jenže Kubánci přelstili CIA, organizaci, která bere otázku porozumění cizím lidem velmi vážně.

O každém dvojitým agentovi existovaly rozsáhlé spisy. Horolezec je všechny důkladně prošel. Nebyly tu žádné zjevné varovné signály. Stejně jako každá jiná rozvědka měla i CIA divizi – kontrarozvědka – jejíž prací bylo monitorovat vlastní činnost a pátrat po známkách vyzrazení. Co našla? Nic.*

Když se Latell na celou událost podíval s ročním odstupem, mohl jen pokrčit rameny a prohlásit, že Kubánci museli být opravdu dobří. „Udělal to znamenitě,“ řekl.

Myslím si, že dvojitě agenty vybíral Fidel Castro a pak je použil jako návnadu. Vybral je opravdu chytře... Někteří byli trénovaní, aby dovedli

* CIA své agenty běžně podrobuje testům na detektoru lži, a to právě proto, aby se ochránila před zradou, o níž hovořil Aspillaga. Kdykoli některý z jejích kubánských špiónů ostrov opustil, CIA se s ním tajně setkala někde v hotelu a podrobila ho testu na detektoru lži. Někdy Kubánci prošli. Šéf divize, která měla testy na starosti, osobně posvětil pravdomluvnost šesti lidí, u nichž se nakonec ukázalo, že byli dvojitými agenty. Jindy ale Kubánci neprošli. Co se však stalo, když neuspěli? Lidé řídicí kubánskou sekci to nechali plavat. Jeden z bývalých polygrafistů CIA John Sullivan vzpomíná, jak si ho pozvali na schůzku poté, co jeho skupina odmítla přilít mnoho kubánských agentů. „Vlétli na nás,“ prohlásil Sullivan. „Nemilosrdně nám vynadali... Všichni ti řídicí důstojníci říkali: ‚Chlapi, vy prostě nevíte, co děláte, a tak dále a tak podobně. Vy byste nenechali projít ani Matku Terezu. Myslím, že se chovali opravdu hodně, hodně ošklivě.“

Ale můžete jim to vycítat? Řídicí důstojníci se rozhodli vyměnit jednu metodu, jak porozumět cizím lidem (připojit je k detektoru lži), za jinou: svůj vlastní úsudek. A to dává dokonalý smysl.

Polygrafie je, mírně řečeno, nepřesná. Řídicí důstojníci znali agenty řadu let: setkávali se s nimi, mluvili s nimi, analyzovali kvalitu odevzdaných zpráv. Posudek zkušeného odborníka, utvářený v průběhu mnoha let, by přece měl být přesnější než výsledky spěšného setkání v hotelovém pokoji, ne? Jenže nebyl.

„Spousta našich řídicích důstojníků si myslela: ‚Jsem příliš dobrý, než aby mě oblaflí,‘“ řekl Sullivan. „Jeden důstojník, který mi utkvěl v paměti – a byl to hodně, hodně dobrý řídicí důstojník – byl považován za jednoho z nejlepších řídicích důstojníků v CIA.“ Nepochybně mluvil o Horolezci. „Pěkně ho vypekli. Natočili ho, jak kontroluje mrtvou schránku. Bylo to šílené.“

klamat okolí. Jeden se tvářil jako úplný naiva, však víte... Byl to velmi prohnáný a dobře vycvičený zpravodajský důstojník... Působil strašně přitrouble. Jak by to mohl být dvojitý agent? Všechno to zosnoval Fidel. Mám pocit, že Fidel je z těch herců vůbec nejlepší.

Podle Horolezce byly prostě špionážní praktiky kubánské sekce CIA nedbalé. Předtím působil ve východní Evropě, kde čelil východním Němcům: zde, prohlásil, byla CIA daleko pečlivější.

Jaké ovšem byly výsledky CIA ve Východním Německu? *Stejně špatné jako její výsledky na Kubě.* Východoněmecký špion Markus Wolf ve svých pamětech po pádu Berlínské zdi napsal, že do konce 80. let

jsme byli v záviděníhodné situaci, neboť jsme věděli, že na území Východního Německa nepůsobí ani jeden agent CIA, který by se nestal dvojitým agentem nebo by pro nás nepracoval od samého začátku. Všichni Američanům na základě našich pokynů doručovali důkladně zvolené informace a dezinformace.⁶

V údajně pečlivě východoevropské divizi ve skutečnosti došlo k jednomu z největších narušení za celou studenou válku. Ukázalo se, že Aldrich Ames, jeden z nejvýše postavených důstojníků CIA zodpovědný za sovětskou kontrarozvědnou sekci, pracuje pro Sovětský svaz. Informace, jež vyradil, vedly k chycení a popravě mnoha amerických špionů v Rusku. El Alpinista ho znal. Každý, kdo v CIA měl vysoké postavení, ho znal. „Neměl jsem o něm nijak valné mínění,“ řekl Horolezec, „protože jsem věděl, že je to líný opilec.“ On a ani jeho kolegové však Amese nikdy nepodezírali ze zrady. „Pro staré mazáky bylo nemyslitelné, že by jednoho z nich mohla zlákat protistrana, jako se to stalo u Amese,“ řekl. „Všechny nás zaskočilo, že jeden z nás dokázal takhle zradit.“

Horolezec byl jedním z nejnadanějších lidí v jedné z nejs sofistikovanejších institucí na světě. Přesto třikrát zakusil ponižující prozrazení – jednou

se o to postaral Fidel Castro, podruhé východní Němci, a nakonec líný opilec přímo v ústředí CIA. A pokud se dají naprosto oklamat i ti nejlepší pracovníci CIA, a navíc tolikrát, co potom my ostatní?

Záhada číslo jedna: Proč nepoznáme, když nám cizí člověk lže přímo do očí?

Poznávání Führera

1.

Večer 28. srpna 1938 zavolal Neville Chamberlain svému nejbližšímu poradci, aby se dostavil do Downing Street 10 na strategickou noční schůzku. Chamberlain byl něco málo přes rok britským premiérem. Předtím se živil jako obchodník a byl to praktický a upřímný muž, jehož zájmy a zkušenosti se omezovaly na domácí záležitosti. Teď však poprvé čelil zahraničněpolitické krizi. Týkala se Adolfa Hitlera, který stále útočněji hovořil o invazi do Sudet, německy mluvící části Československa.

Pokud by Německo vpadlo do Československa, skoro jistě by to znamenalo světovou válku, čemuž se Chamberlain chtěl zoufale vyhnout. Jenže Hitler se v posledních měsících držel zcela v ústraní a zbytek Evropy kvůli neprůhlednosti německých záměrů znervózněl. Chamberlain se rozhodl, že z té slepé uličky najde cestu ven. Nápadu, který toho večera přednesl svému poradci, přezdíval Plán Z. Byl přísně tajný. Později Chamberlain napsal, že jeho idea byla „tak nekonvenční a smělá, že [ministru zahraničí lordu] Halifaxovi poněkud vyrazila dech“. Chamberlain chtěl letět do Německa a sejít se s Hitlerem tváří v tvář.¹

Na zoufalém období konce třicátých let, kdy Hitler zatahoval svět do války, bylo podivné mimo jiné to, jak málo světových lídrů německého vůdce osobně znalo. Hitler byl záhadou. Franklin Roosevelt, který byl během Hitlerova vzestupu americkým prezidentem, se s ním nesetkal nikdy. Stejně tak sovětský vůdce Josif Stalin. Chamberlainův nástupce Winston Churchill se s ním téměř sešel, když v roce 1932 v Mnichově

* Výjimkou byl kanadský premiér William Lyon Mackenzie King. S Hitlerem se setkal v roce 1937. Hrozně si ho oblíbil. Přirovnal ho k Johance z Arku.²

pracoval na své knize. Dvakrát si s Hitlerem dohodli setkání při čaji, nicméně ani v jednom případě Hitler na schůzku nedorazil.

Před válkou strávila s Hitlerem delší dobu pouze jedna skupina Angličanů, a sice britští aristokraté naklonění nacistické věci, kteří čas od času cestovali přes Lamanšský průliv, aby Führerovi vyjádřili úctu nebo se k němu připojili na slavnostech. („Když byl ve správném rozpoložení, dovedl být velmi zábavný,“ napsala ve svých pamětech fašistická socialistka Diana Mitfordová. V Mnichově s ním často večeřela. „Uměl úžasně vtipně napodobovat.“)³ Avšak to byly společenské rozhovory. Chamberlain se pokoušel zabránit světové válce a měl pocit, že by bylo přínosné posoudit Hitlera osobně. Šlo by se s Hitlerem domluvit? Věřit mu? Chamberlain to chtěl zjistit.

Ráno 14. září poslal britský velvyslanec v Německu telegram Hitlerovu ministru zahraničí, Joachimovi von Ribbentropovi. Měl by Hitler zájem se setkat? Von Ribbentrop téhož dne odpověděl, že ano. Chamberlain byl mistrný politik s nadáním pro publicitu a zprávu nechal vychytrale uniknout na veřejnost. Vypravil se do Německa, aby zjistil, jestli dokáže zabránit válce. Po celé Británii vypukly oslavy. Průzkumy ukázaly, že podle názoru 70 procent obyvatel je jeho cesta „dobrá pro mír“. Podporu měl i u tisku. Z Berlína přišla od jednoho zahraničního korespondenta zpráva, že když se novinka rozkřikla, právě jedl v restauraci, načež celá místnost jako jeden muž povstala a všichni Chamberlainovi připili na zdraví.

Chamberlain opustil Londýn ráno 15. září. Letadlem nikdy předtím neletěl, ale zachoval klid i poté, co letadlo vletělo nedaleko Mnichova do bouřky. Na letišti se shromáždily tisíce lidí, aby ho přivítaly. Z letiště jej kolona čtrnácti mercedesů odvezla na nádraží, načež poobědval v Hitlerově osobním jídelním voze, zatímco vlakem mířil do hor k Führerovu útočišti v Berchtesgadenu. Dorazil tam v pět odpoledne. Hitler k němu přišel a potřásl mu rukou. Své první dojmy Chamberlain později dopodrobna vylíčil v dopise své sestře Idě:

V polovině schodů stál Führer, prostovlasý, oblečený v khaki soukenném kabátu s červenou páskou na rukávě, ozdobenou hákovým křížem, a s vojenským křížem na prsou. Na sobě měl černé kalhoty, jaké nosíváme večer, a na nohou černé šněrovací lakýrky. Vlasy má hnědé, nikoli černé, oči modré, výraz spíše nepřijemný, zejména v klidu, a celkově vypadá naprosto tuctově. V davu by si ho člověk vůbec nevšiml a považoval by ho za malíře pokojů, jímž ostatně také byl.⁴

Hitler vyvedl Chamberlaina po schodech nahoru do své pracovny a hned za nimi šel tlumočník. Mluvili, občas vášnivě. „Jsem připravený čelit světové válce!“ vykřikl v jednu chvíli Hitler na Chamberlaina. Zcela jasně prohlásil, že se zmocní Sudet, bez ohledu na to, co si o tom svět myslí. Chamberlain chtěl vědět, jestli je to *všechno*, co Hitler chce. Ten řekl, že ano. Chamberlain se na něj dlouze a pevně podíval a rozhodl se, že mu bude věřit. V témže dopise sestře napsal, že podle toho, co se doslechl od lidí blízkých Hitlerovi, měl německý vůdce pocit, že vede konverzaci „s mužem“. Chamberlain pokračoval:

„Zkrátka se mi podařilo navázat určitý důvěrný vztah, což bylo mým cílem, a pokud jde o mě, navzdory tvrdosti a bezcitnosti v jeho tváři jsem nabyl dojmu, že je to člověk, na kterého se lze spolehnout, když dá své slovo.“

Následujícího rána odletěl Chamberlain zpátky do Anglie. Na Hestonském letišti pronesl přímo na letištní ploše krátký projev. „Včera odpoledne jsem dlouho diskutoval s Herr Hitlerem,“ řekl. „Jsem přesvědčen, že jsme oba plně porozuměli názoru toho druhého.“ Slíbil, že se bude konat další setkání, tentokrát blíže Anglii. „To aby si starý muž ušetřil další dlouhou cestu,“ řekl Chamberlain, po čemž, jak vzpomínali přítomní, následoval „smích a provolávání slávy“.